

Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme *Rethinking the Retreat of Plague Epidemics from Ottoman Territories*

Prof. Dr. Mesut AYAR*
Arş. Gör. Yunus KILIÇ**

Özet

Dünya tarihinin en dehşet verici hastalığı olan veba, çoğu yerde olduğu gibi Osmanlı toprakları için de XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, artık neredeyse yerel, demografik açıdan etkisiz ve hatta sıradan bir hastalık durumuna gelmişti. Veba, can kaybı bağlamında eski etkisini kaybetse de hastalıktan duyulan korkunun getirdiği psikoloji ve bundan kaynaklanan önlemlerin toplumsal ve ekonomik zararları devam etmiştir. Osmanlı topraklarında 1920'lere kadar görülmeye devam eden vebanın eski tesirini yitirmesinde devletin 1840'lardan itibaren karantina başta olmak üzere başarıyla uyguladığı çeşitli tedbirlerin etkisi büyüktür.
Anahtar Kelimeler: *Veba, Osmanlı İmparatorluğu, karantina, kordon, dezenfeksiyon.*

Abstract

As one of the most terrifying diseases of world history, plague has become local, less deadly and even a mundane one for Ottoman territories after the second half of the nineteenth century like many other places. Though the death toll decreased, psychological effects as well as social and economic damages related to measures taken to prevent the disease continued. Quarantine and other measures taken by the state after 1840s had been crucial to eliminate the effects of plague outbreaks which continued to exist until 1920s.

Keywords: *Plague, Ottoman Empire, quarantine, sanitary cordon, disinfection.*

Veba, dünya tarihinde insanlığa en fazla korku salan, çoğu zaman salgın halinde yayılan ve bugün dahi birçok ülkede (örneğin Madagaskar ve Latin Amerika ülkeleri) yerleşik bulunan bulaşıcı ve ateşli hastalığa verilen isimdir. İnsanoğlu-

* Kırklareli Üniversitesi, Tarih Bölümü, mesutayar@hotmail.com

** Kırklareli Üniversitesi, Tarih Bölümü, yunuskilic@klu.edu.tr

na yaşattığı dehşetten ötürü XIX. yüzyıla kadar ölüm oranı yüksek birçok salgın hastalık için kullanılan genel bir isim olan vebanın (plague), Avrupa Tarihi için dönüm noktalarından Kara Ölüm'ün (Black Death) muazzam etkisi nedeniyle bu isimle de anıldığı olmuştur. Osmanlı kaynaklarında veba ile birlikte taun adı da geçmektedir ki aslında taun bugünkü manasıyla vebanın (bubonic plague) karşılığıdır. Birkaç türü olan vebanın Kara Ölüm veya taunu ifade eden türü bubonic (hıyarcıklı) olanıdır. Hastanın boyun, koltukaltı ve kasıklardaki lenf bölgelerinde oluşan yumrular (buboes) nedeniyle hıyarcıklı veba olarak bilinen bu tür, tarih boyunca en yıkıcı salgınlara yol açmıştır. Ancak hıyarcıklı veba dışında pnömönik (zatürreli) ve septisemik türleri de son yüzyılda etkili olmaya başlamıştır. Bu çalışmada hıyarcıklı veba inceleme konusu olduğundan bundan sonra yalnızca veba olarak isimlendirilecektir.

Veba genellikle sıcak yaz aylarında daha büyük bir tehdit haline gelirken soğuk geçen kış aylarında salgınlar sınırlı etkide olagelmıştır. Yine de hastalığın ortaya çıkışı ve yayılımını mevsimsel olarak kategorize etmek zordur. Veba üzerine yapılan çalışmalar her şeyden evvel kemirgenleri etkileyen bir hastalık olduğunu ve insanlara bu kemirgenlerden geçen pireler yoluyla bulaştığını ispatlamıştır. Bu nedenle hastalığın önlenmesine yönelik en fazla kabul gören tedbirler ise fare ve kemirgenlerin kontrolü, hijyen kurallarına riayet ve aşı olarak kabul edilegelmiştir. Bir liman kentinden başka liman kentlerine ve hinterlanda ya da iç kesimin dağlık bölgelerinden yine liman kentlerine fareler marifetiyle hızla bulaşan vebanın yayılma rotası dikkat çekici bir surette kara ve deniz ticaret yolları olmuştur.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde yapılan klinik çalışmalarda hastalığa neden olan bakteri, bulaşma süreçleri ve tedavisine yönelik belirli ilerlemeler kaydedilir. O günlere değin Avrupa'da vebanın Yahudilerin kuyuları zehirlenmesi sonucu olduğu ya da havada oluşan kötü kokulardan kaynaklandığına (miyazma teorisi) dair çok çeşitli inançlar hâkimken yeni bilimsel tespitler mikrop teorisinin kesin zaferini ilan etmiştir (Byrne 2008: 75). Üçüncü büyük salgın sırasında Fransız Pasteur Enstitüsü'nden İsviçreli Alexandre Yersin ile Alman Robert Koch ile çalışan Japon S. Kitasato Hong Kong'ta yaptıkları tetkiklerde aynı günlerde hastalıkla ilgili benzer sonuçlara ulaşarak neden olan bakteriyi tanımlamışlardır. Kitasato bulgularını daha önce yazsa da Japonca ve İngilizce yayımlar ancak Yersin makbul bir dergide Fransızca yayımlayınca övgüler ona gider (Bollet 2004: 24,25; Byrne 2008: 74). Başlangıçta Pasteur'den mülhem *Pasturella pestis* adı verilen bakteri 1971'den itibaren A. Yersin'e ithafıyla *Yersinia pestis* olarak literatüre geçer (Bollet 2004: 24,25).¹ Bakterinin tanımlanmasından baş-

¹ Ayrıca Veba, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sihiye-i Umumiye, İstanbul 1326: 1.

ka hastalığın kemirgenlerden pireler yoluyla bulaşması ile ilgili daha kesin çözümlenmeyi 1890'larda yaptığı çalışmalarla Paul Louis Simond ortaya koyar. Yine başka bir Japon Ogata aynı sonuca benzer zamanlarda ulaşır. *Xenopsyllacheopsis* adı verilen tropikal kemirgen pireleri hastalığın kesin vektörü olan tanımlanır (Kohn 2008: 311; Bollet 2004: 25). Bu çalışmalar neticesinde daha önceleri sezgisel olarak öne sürülen ya da bir dereceye kadar kabul gören, hastalığın fare ve benzeri kemirgenlere konan mikroplu pirelerin bu hayvanlar ölünce en yakın kan kaynağına yani insanlara yönelmesiyle oluştuğu ispatlanmış olur. Hastalığın tedavisine yönelik araştırmalar da bu dönemde sürerken, önceleri çok da başarılı olmayan ve %50 hayatta kalma şansı veren penisilin kullanılmış, 1937 tarihinde kullanılmaya başlanan antibiyotik tedavisiyle, zamanında yapılmışsa hastanın kurtarılma şansı %90'lara yükselmiştir (Hays 2005: 342).

Tarih boyunca irili ufaklı sayısız veba salgını meydana gelirken tıp tarihi literatürüne kesin olarak girmiş üç kıtalararası salgın (pandemi) bulunmaktadır: VI. yüzyılda yaşanan Jüstinyen Salgını, XIV. yüzyıldaki Kara Ölüm ve 1860'larda patlak verip 1890'larda şiddetlenen ve 1960'lara kadar etkileri süren Üçüncü Veba Salgını. İlk iki salgının metin analizleri dışında hıyarcıklı veba olduğunu tıbbi araştırmalarla kanıtlayan çalışmalar, bununla ilgili az da olsa bulunan şüpheleri ortadan kaldırmıştır (Herbeck vd. 2013). Bunlardan başka çok şiddetli ya da sınırlı etkide sayısız veba salgını kayıtlara geçmiştir. Avrupa'da Kara Ölüm'ün etkilerinin XVII. yüzyıla kadar sürdüğü öne sürülmektedir. Avrupa şehirlerindeki son büyük salgınlar 1651'de Barselona, 1665'te Londra, 1679'da Viyana, 1703'te Amsterdam, 1720-22 arasında Marsilya ve 1770-71 arasında Moskova'da görülmüştür. Bu dönemde yaşanan salgınlarla mücadele özellikle alınan karantina, kordon ve dezenfeksiyon tedbirleri şeklinde olmuş; bu tedbirlerin sürekliliği ve bu sayede daha hijyenik koşulların oluşturulmasıyla veba Avrupa topraklarından çekilmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti de Kara Ölüm başta olmak üzere kuruluşundan yıkılışına değin birçok veba salgınıyla yüzleşmek durumunda kalmıştır. Orhan Gazi'nin Bursa'da bu hastalıktan ölümü (İnalçık 2010: 71), Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'da salgın olması nedeniyle şehirden ayrılıp sefere çıktığı veya yine vebadan kaçabilmek için Balkanlar'da ordusuyla bir kentten bir kentte geçtiği de görülmektedir (Lowry 2003: 103). Kara Ölüm'den sonra da veba ile karşılaşmaya devam eden Osmanlılar XVIII. yüzyılda özellikle Avrupalı devletler ve konsoşların baskı ve teşvikleriyle belli önlemler almaya çalışsa da bu hem bilinçli bir tercih olmamış hem de önlemler bir ölçüde yetersiz kalmıştır. Daha etkili ve organize tedbirlerin alınmaya başladığı 1840'lardan sonra ise salgınların sayısı ve yıkıcılığı tedricen azalmıştır. Ne var ki ne hastalık önlemleri alınır alınmaz

birden ortadan kaybolmuştur ne de alınan önlemlere rağmen veba özellikle üçüncü pandemi sırasında Osmanlı topraklarını es geçmiştir.

Yüzyıllar boyunca bütün dünyada etkili olan veba salgınları insanlık tarihinin şekillenmesinde önemli roller oynamıştır. Bu önemin aksine bu alanda yapılan çalışmalar ise sınırlı kalmıştır. Salgın hastalıklara gerek popüler gerek akademik ilgi salgının demografik açıdan verdiği tahribatın boyutu nispetinde olagelmıştır. “Hastalık” ya da “salgın” kavramlarının insanlık tarihinin ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulayan pek az tarihçi olmuştur. Bunlardan en önemlisi kuşkusuz *Dünya Tarihi* eseriyle bilinen William McNeill’dir. 1976 yılında ilk kez yayınlanan *Salgınlar ve Halklar (Plagues and Peoples)* kitabıyla salgın hastalıkların tarih disiplini ve insanlığın yeryüzündeki serüveni açısından ufuk açıcı bakış açıları ortaya koyan McNeill kabaca kronolojik bir sırayla mikroplar ve insanlar arasındaki karşılıklı ilişkiyi özetlemiştir.

Bizde XX. yüzyılın başlarından itibaren vebanın niteliği ve tarihteki seyrini ortaya koymaya yönelik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye’nin yayınladığı *Veba* adlı risale bunların kayda değerlerindedir. Besim Ömer’in *Servet-i Fünûn Dergisinde* yayınladığı *Veba-Taun* adlı makale de bu türden bir yayındır. Cumhuriyet döneminde de genellikle hastalığın tarihteki seyrinin anlatıldığı birkaç yayın bulunmaktadır. Süheyl Ünver, “Türkiye’de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine” adlı çalışması ile Sabire Dosdoğru’nun “Veba Pandemileri” adlı makalesi burada sayabileceğimiz diğer çalışmalardır.

Salgın hastalıklara yönelik çalışmalar belli bölgeler ya da şehirler özelinde yapılan, ayrıntılı döküm ve analizden ve bütünlüklü bakış açısından uzak kalmıştır. Daha doyurucu bazı çalışmalar da insani kayıp açısından daha dramatik olan salgınlara yönelik olmuştur. Şunu söylemekte fayda var ki Batı literatüründe de durum bu anlamda farklı değildir. Kara Ölümle ilgili sayısız eser varken sonraki dönemde görülen salgınlar ve bunların etkilerine yönelik incelemeler sınırlı kalmıştır.

Kara Ölüm’ün Osmanlı ve Türk topraklarındaki etkisine yönelik yine artan bir ilgi söz konusudur. Ancak bu çalışmalar erken dönem kayıtlarının yetersizliği ve birçok Osmanlı kaynağının hastalık hakkında suskun kalması nedeniyle daha çok Bizans kroniklerine dayanmaktadır. Bunlar arasında Heath Lowry’nin “XV ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Şehir Hayatında Vebanın Etkisi” adlı makalesi, Feda Şamil Arık’ın “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları” makalesi, Gisele Marien’in “The Black Death in Early Ottoman Territories: 1347-1550” adlı yüksek lisans tezi ile Nükhet Varlık’ın “Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453–1600)” isimli

doktora tezi ve Nuran Yıldırım'ın bu konudaki birkaç makale ve maddesi örnek olarak verilebilir.

Daniel Panzac'ın Osmanlı topraklarında XVIII. yüzyılın başından XIX. yüzyılın ortalarına kadar görülen veba salgınları üzerine yaptığı çalışması ise belli sınırlılıklara sahip olmakla birlikte oldukça etkileyici bir eserdir. Daha çok konsolos raporları ve yabancı arşiv belgelerine dayanan çalışması için Osmanlı arşivlerini kullanmayan Panzac bu yönüyle eksik kalmıştır. Yine de bu dönemde görülen veba salgınlarını, salgın odaklarını, yayılış biçimlerini ve alınan önlemleri nüfus dinamikleriyle birlikte etkileyici biçimde ortaya koymuştur.

Öte yandan Panzac, 1843-44 yıllarından sonra Osmanlı'da vebanın görülmemesi tespitinde bizce yanılmaktadır. Zira yukarıda belirttiğimiz gibi üçüncü pandemi sırasında Osmanlı toprakları da etkilenmiştir. Panzac bir yandan Batılı kaynakların söylemiyle alınan önlemlerin yetersizliğinden bahsederken bir yandan da bu önlemlerin birkaç yıl içerisinde salgınların yok olmasında başarılı olduğunu söyleyerek bir çelişkiye düşmüştür (Panzac 1997: 243, 248). Ayrıca hastalığın ortadan kalkışıyla ilgili mikrobun muhtemelen zayıfladığı tespiti de tartışmaya açıktır. Onun eserini yazdığı 1985 yılından sonra Yersiniapestisin evrimiyle ilgili yapılan mikrobiyolojik çalışmalar neticesinde mikrobun uzun yıllar içinde bir evriminden söz edilebilse de bunun kısa bir süre içinde olmayacağı açıktır. Bu açıardan bakıldığında Panzac'ın bıraktığı yerden başlayarak onun görmediği kaynakları da kullanacak olan çalışmamızla hastalığın ortadan kalkışıyla ilgili insani çabanın rolü soruşturularak cevabı hâlâ verilemeyen soruna bir katkı yapılması hedeflenmektedir.

Hatırlamakta fayda var ki Avrupa'da yaşanan salgınlar da bir çırpıda ortadan kalkmamıştır. Etkin sağlık önlemlerinin henüz işleme konulmadığı nispeten erken dönemlerde, önlemlerden bağımsız olarak vebanın bir bölgeden çekildiği veya uzun bir süre belli bir bölgeye uğramadığı olabiliyordu. Tam tersine etkin önlemlerin alındığı geç dönemlerde bile vebanın salgınlar yapmaya devam ettiği de görülebiliyordu. Panzac'a göre Avrupa'da yaşanan salgınlar doğuya kıyasla daha uzun aralıklarla ancak daha şiddetli vuku buluyordu (Panzac 1997: 185-186). Avrupa'da vebanın alınan önlemler sayesinde artık görülmeceğinin düşünüldüğü bir dönemde (1720-22) Marsilya'da yaşanan veba, yetkililerin önlem almada ticari gelir kaybından duydukları kaygıyla bir anlık tereddüt etmeleriyle, şehir ve havalisi için çok yıkıcı bir salgın anlamına gelmişti. Bu tarihten ve tecrübeden sonra veba batı ve kuzey Avrupa'dan uzunca bir süre için çekildi. Ancak Osmanlı tecrübesine benzer şekilde yine çok sınırlı bir olgu olarak görülmeye devam ettiğini gösteren örnekler -1783-84 Dalmaçya kıyıları, 1813 Malta, 1905-1906 İspanya- olmaya devam etti (Kohn 2008: 455-456).

İnceleme dönemimizde üçüncü pandeminin bugünkü Irak ve Suriye topraklarıyla Kuzey Afrika sahillerine sirayet etmesiyle 1860'lardan 1900'lere kadar bu bölgede eskisi kadar olmasa da ağır tahribat verdiği gözlemlenmektedir. Yine XIX. yüzyılda önemli bir veba odağı haline gelen Mısır ve Anadolu'da etkileri sınırlı olsa da çokça salgın gözlemlenmektedir. 1900 yılında İzmir, 1901'de İstanbul ve yine aynı yıllarda Cidde, İskenderiye, Bağdat ve Antalya'daki salgınlar ile 1919 gibi çok geç bir tarihte bile yine İstanbul'da yaşanan "Teşrin-i Evvel Vebası" örneklerden bazılarıdır.

Bu çalışmanın amacı; 1920'lere kadar görülmeye devam eden vebanın eski tesirini yitirmesinde ve Osmanlı topraklarından çekilişinde, devletin 1840'lardan itibaren karantina başta olmak üzere uyguladığı çeşitli önlemlerin etkisinin olduğunu ortaya koymaktır. Bizce karantina, kordon, dezenfeksiyon, mezarlıkların şehir dışına çıkarılması (defn-i envat), yurtdışından yabancı uzman getirilmesi ve yetişmiş sağlık personelinin artırılması gibi uygulamalar ve sağlıkta kurumsal modernleşme çabaları, Osmanlı'nın yıkılışına kadar görülmeye devam eden veba salgınlarının sınırlı bir etkiye sahip olmasına ve giderek azalmasına çok önemli katkılar yapmıştır. Öte yandan bahsi geçen dönemde can kaybı bağlamında eski etkisini yitirse de vebadan duyulan korkunun getirdiği psikoloji ve bundan kaynaklanan önlemlerin toplumsal ve ekonomik zararları devam etmiştir. Zira devlet şehirlerdeki ekonomik faaliyetlerin zayıflaması hatta bazen tamamen durması sorunlarıyla yüzleşmeyi göze alarak karantina ve kordon benzeri uygulamaları sürdürmüştür.

Avrupa'da vebayla mücadele XVII. ve XVIII. yüzyıllarda alınan önlemlerle salgınların önünün büyük ölçüde alınmasıyla başarıya ulaşmış görünmektedir. Bu başarılı örneği tam da bölgeyi daha dikkatli ve yakından gözlemlenmeye başladığı dönemde gören Osmanlı devlet adamları salgın hastalıklarla mücadelenin bu türden önlemler ve organizasyon gerektirdiğini düşünmüşlerdir. Devletin diğer düzenleme gerektiren alanlarıyla birlikte artık kesin bir biçimde Avrupalı örneği takip etmeye karar verdiği 1840'lardan sonra alınan önleyici tedbirler sayesinde salgınlarla mücadelede önemli bir yol kat ettiği kuşku götürmez.

Veba, bahsi geçtiği üzere 1840'lardan itibaren etkinliğini yitirmiş olsa da Osmanlı topraklarından tamamen silinmeyip toplumsal ve ekonomik hayata menfi tesirlerde bulunmayı sürdürmüştür. Bu menfi tesirlerin iki yönlü olduğunu unutmamak gerekir. İlk olarak hastalığın doğrudan verdiği ekonomik ve psiko-sosyal tahribattır ki bunun derecesi söz konusu dönemde tedricen azalmıştır. Öte yandan salgınlara karşı alınmak istenen önlemlerle ticari ve ekonomik hayata hatırı sayılır bir darbe vurulması da söz konusudur. Bu açıdan özellikle salgın dönemlerinde karantina ve kordon başta olmak üzere bazı tedbirlerle karşı bir mukavemet isteği de gözlenmektedir. En büyük gelir kalemlerinden

biri olan ticaretin sekteye uğramasını istemeyen devletin tutumu da özellikle bu dönemde çarpıcıdır.

Salgın hastalık çalışmalarıyla ilgili bir diğer boyut da kuşkusuz halkın tepkisidir. Bu meselenin de iki yönü vardır: hastalığa yönelik tepkiler ve alınan önlemlere yönelik tepkilerdir. Burada özellikle “modern” öncesi ve Batılı olmayan toplumlara atfedilen bir kadercilik anlayışının Osmanlı toplumunda olup olmadığı konusu önemlidir. Panzac ve Lowry gibi bu konuda çalışan tarihçiler, Osmanlıların Allah'ın iradesine karşı gelme manasında hastalığı engellemek ya da hafifletmek için tıbbi tedbire yanaşmadıkları sonucuna varırken, B. Bulmuş daha akla yatkın bir şekilde bunun aksini savunmaktadır (Bulmuş 2013: 17-22). Vebanın çok şiddetli vuku bulduğu, özellikle son dönemdeki önlemlerin olmadığı XIX. yüzyılın ortalarına kadar, çaresiz kalan insanların ölümü bekleyişleri gözlemlenebildiği gibi, hastalığın olduğu bölgeden kaçma gibi kabullenmeyişi üzerine kurulu bir tepki türü de görülebilmektedir.² Anadolu'daki toplumsal yapının dinamikleri ile örneğin Arap nüfusun yoğun olduğu bölgenin toplumsal dinamiklerinin farklılığı da hastalığa ve alınan önlemlere yönelik tepkinin çeşitliliğine sebep olmuştur denilebilir. Dolayısıyla Osmanlı toplumunda vebaya karşı verilen tepkiler karmaşık ve bölgelere göre çeşitlidir. Özellikle son dönemlerde halkın ve idarecilerin salgın şüphesi ya da vakası görüldüğünde daha bilinçli ve erken önlem almaya başladıklarıyla ilgili sayısız örnek varken karantina gibi ticaret ve gündelik hayata sekte vuracak önlemler zaman zaman kuşkuyla ve itirazla karşılanmıştı (Panzac 1997: 193,197,198,210, vd.). Burada özellikle dik-kati çeken hastalığı önlemeye yönelik çabalara karşı gelişin kadercilikle değil pragmatik kaygılarla açıklanabilir oluşudur. Nitekim vebanın kendi topraklarından uzak kalmasını isteyen Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'nin burada oynadığı sınır rolün farkında olmakla birlikte ticaretin sekteye uğrayacağı düşüncesiyle ilk elde katı tedbirlerin alınmasına karşıydılar (Panzac 1997: 221-223). Öte yandan Avusturya Macaristan Krallığı'nın katı askeri uygulamayla birlikte Osmanlı sınırında uyguladığı sağlık kordonunun Avrupa topraklarını vebadan koruyup koruyamadığı hala tartışmalı olsa da Balkanlarda görülen salgınların sınırın diğer tarafına geçmemesine etki etmiş olabilir (Rothenberg 1973: 16-18).

Halkın alınan önlemler karşısındaki tutumu ile devletin önlem almadaki istekliliği de aydınlatılmayı bekleyen hususlardan biridir. Bazı durumlarda halktan bir kısmının alınacak sağlık önlemlerini Allah'ın dileğine karşı gelmek olarak yorumladığı, bazı durumlarda devletin kendine daha fazla müdahale edeceğini

---

² Bununla ilgili verilebilecek sayısız örnekten İstanbul'la ilgili olan biri için bk. Halil İnalcık, “İstanbul-Türk Devri”, *DiA*, XVIII, 236.

düşündüğü, bazı durumlarda ise tersine hem alınan tedbirlere yardımcı olduğu hem de bilinçsiz olarak sahip olduğu bazı göreneklerin salgın hastalıklara karşı bir önlem niteliğinde olabildiği çok çeşitli bir tepki skalası karşımıza çıkmaktadır (Mcneill 1976: 209-210). Devletin ise salgın hastalıklara karşı mücadele edebileceği araçların ulaşılabilir ve maddi açıdan güç yetirilebilir olduğunda yönetici kadroların da bu araçları içselleştirmesinden itibaren hiçbir surette kaderci bir tavır takınmayarak bütün imkânlarını seferber ettiği öne sürülebilir.

Salgın hastalıkların demografik olmayan etkileri çoğunlukla insani kayıplara nispetle göz ardı edilme eğiliminde olmuştur. Oysa salgın hastalıkların özelde vebanın, Ortaçağ Avrupası'nı insan merkezli bir tabiat anlayışına götüren Rönesans'ın "doğusunda" ya da bir toplumun ölümle ilgili algısında değişime sebep olduğu şekliyle dolaylı etkileri olmakla birlikte ticari ve ekonomik faaliyete vurduğu doğrudan etkilerin de araştırmaya muhtaç olduğu kuşku götürmez (Mcneill 1976: 228). Öyle ki vebanın çok şiddetli yaşandığı bir bölgede üretim ve ticaret faaliyetleri durma noktasına gelirken, daha sonraki şiddetli salgınlar döneminde uygulamaya konan karantina ve kordon tedbirleriyle aynı zararlar gündeme gelebilmiştir. Bu noktada halkı ve devleti alınmayı bekleyen paradoksal bir karar beklemekteydi. Bir yandan alınacak önlemler ekonomiye darbe vurduğu gibi gevşetildiğinde ise yeni vakaların önü açılmış olabilecekti.

Birçok Avrupa devletine nazaran oldukça geç bir tarihte olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nde karantina usulünün hayata geçirilmesi, vebanın etkisini yitirmesine sebep olan başlıca gelişmelerdendir. Karantina sözcüğü, "quarante" kelimesinden türemiştir ve bu usulün ilk tatbik edildiği dönemlerde, kırk gün olan bekleme süresini işaret eder (Şehsuvaroğlu 1984: 175). Bilinen ilk uygulamaları VII. yüzyıla dayanacak kadar eski olmakla birlikte, vebaya karşı ilk karantina, XV. yüzyıl sonlarında, doğudan gelen gemilere karşı Akdeniz limanlarında tatbik edilmiştir. İlk karantinalar 1465'te Ragusa'da ve 1485'te Venedik'te, ilk tahaffuzhane de yine Venedik yakınlarındaki Santa Maria de Nezet Adasında oluşturulmuştur (Sarıyıldız 1994: 329; Çıpa 1995: 20). XIX. yüzyılın ortalarına kadar keyfi ve mahallî önlemlerle düzensiz bir hâlde uygulanan karantina usulünü, Paris'te toplanan uluslararası ilk sağlık konferansında modern bir yapıya kavuşturmaya dair ilk adım atılmış, 1866'da İstanbul'da düzenlenen sağlık konferansında ise bilimsel karantinanın esasları tespit edilmiştir (Yıldırım s.460). Bunu izleyen diğer konferanslarla da karantina muameleleri milletlerarası anlaşmalarla garanti ve standart altına alınmıştır.

Osmanlı Türkçesiyle, karantinaya karşılık *usul-ı tahaffuz*, karantina mahalle-ri içinse *karantinahane* veya *tahaffuzhane* terimleri kullanılmıştır. Tahaffuzhaneler, bir şehre salgın hastalığın bulaşmasını veya buradan başka yerlere sırayetini engellemek üzere, şehre giriş ve çıkış yapacakların sağlık durumlarının

belirli bir süre gözetim altına alındığı, bu gözetim sırasında yapılan muayenelerle şüphe çekici durumu saptananların sağlıklılarından ayrılması için alıkonulup tedavi edilmeye çalışıldığı yerlerdi.

Tahaffuzhaneler tüm salgın hastalıklar, ama özellikle veba ve kolera için yapılmış mahaller olup Osmanlı Sıhhiye Meclisi'nin tesis edildiği günlerden itibaren, bu ülkenin topraklarında kurulmuş önemli sağlık kuruluşlarıydı. Bunlardan bazıları yalnızca hastalıkların salgın hâlini aldığı zamanlarda kullanılan geçici tesislerken, bazıları ise uzun yıllar kullanılan, bir nevi salgın hastalıklar için teşkil edilen özel hastaneler olarak görev yapmıştır. Bunlardan Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda hizmet verenler içinde ilk akla gelenleri Kamaran, Beyrut, Basra, Trablusgarp, Klazomen, Sinop ve Kavak Tahaffuzhaneleridir. Ayrıca, kaza ve nahiyelere varıncaya kadar gerektiğinde önemli kavşaklar veya iskelelerde tesis edilen onlarca karantinahane mevcuttu.

1831'de İstanbul'da ve 1835'te Çanakkale'de kurulan geçici tahaffuzhaneler istisna edilirse, 1838 sonlarından itibaren, Meclis-i Tahaffuz emrine verilen İstanbul'daki Kuleli Kışlası ilk tahaffuzhane sayılır.³ Tahliye edilene kadar Sıhhiye Nezareti'nin idare merkezi de olan bu mekân 1842'ye kadar kullanılmış, sonrasında Akdeniz'den gelen gemiler Çanakkale'de, Karadeniz'den gelenler de Anadolu kavağı'nda karantinaya alınmaya başlanmıştır (Sarıyıldız 1993: 26).

Osmanlı Devleti'nde, II. Mahmud devrinde 1831'den itibaren geçici olarak tatbik edilip, doğabilecek tepkilerden çekinildiği için devamlı hâle getirilemeyen karantina usulünün yerleşmesinde, Antuvan Lago adlı Fransız uyruklu doktorun önemli bir rolü olmuştur. Kızkulesi'nde vebalı hastalar için oluşturulan hastanede görev yapan (Göksoy 1999: 53) Lago'nun 1838'de sunduğu bir raporda, Avrupalıların salgın hastalıklarla mücadele yöntemleri anlatıldıktan başka, karantinanın yalnız bir şehir veya vilayetle sınırlandırılmayıp, bütün Osmanlı topraklarını kapsayacak geniş bir teşkilat yapısı sağlandığında başarı getireceği belirtilmiştir (Uludağ 1938: 447; Sarıyıldız 1993: 335). Raporun da etkisiyle Osmanlı sarayı, başta veba ve diğer salgın hastalıkların tahribatından korunmak için en önemli tedbir olarak görülen karantinaların teşkiline böylece karar vermiştir.

1840 yılında Lebib Efendi başkanlığında toplanan Karantina Meclisi'nin ilk işi, İstanbul limanı ile Osmanlı Devleti'nin diğer limanları hakkında bir nizamname düzenlemek oldu. Bu nizamnamede, patenteler, gemilerin uymak zorunda oldukları kurallar, şüpheli veya bulaşık gemiler, mallar, karantina kanunları

³ Ahmet Mithat, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de Karantina Yani Usul-ı Tahaffuzun Tarihçesi", Salname-i Nezaret-i Hariciye, sene 1318, 445; Yıldırım, Nuran, "Tanzimattan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Önlemleri", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, V., 1324.

ve benzeri birçok konu hakkındaki uygulamalar izah edilmekteydi. Ardından karayoluyla gelenler için ayrı bir nizamname hazırlandığı gibi, zamanla gardiyanlar, müdürler ve karantina tabipleri için de ayrı ayrı talimatlar yürürlüğe sokuldu.⁴ Böylece Osmanlı Devleti, veba gibi salgın hastalıklara karşı en etkin korunma yöntemi olan karantina usulünün tesisini gerçekleştirmiş oldu.

Bu tür uygulamalarla devlet olası salgınların önüne geçmeye çalıştığı gibi diğer tedbirlerle birlikte halkı da bilinçlendirmeye çalışmıştır. Devlet çıkardığı nizamnameler, uyguladığı tedbirler ve yeni kurumlarla Avrupa'da yaşanan ölçekte olmasa da halk nezdinde bir sağlık uyanışı/bilinci yerleştirmeye de gayret etmiştir. *Hıfzıssıhha* kavramının yine aynı dönemde kullanılmaya başlanması ve önemini artırması da bu uygulamaların hayata geçirilmesi sayesinde olmuş hem devlet eliyle hem de gazeteler yoluyla toplumda bir kamu sağlığı bilinci oluşturulmaya çalışılmıştır. Çoğunlukla şarkiyatçı araştırmacıların hastalığın kabul edilmesi ile ilgili Osmanlı devlet ve toplumuna yakıştırdığı kadercı tavır tespiti bütün bunlar düşünüldüğünde şüphe uyandırmaktadır.

Karantina Meclisi (Meclis-i Umur-ı Sıhhiye)'nin ilk uygulamalarında, doğal olarak öncelikle İstanbul'un salgın hastalıklardan korunmasının amaçlandığı görülmektedir. Karantina önlemleri alınırken, bir taraftan da başkent ve çevresinin sağlık durumu kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. İstanbul'da yaşamını yitirenlerin defnedilmesi hakkında, meclis tarafından hazırlanan tezkirelerin kullanılmaya başlanması da önemli bir gelişmeydi. Buna göre, şehirde salgın hastalık ortaya çıktığı zamanlarda, hangi hastalıktan olursa olsun ölümler meydana geldiğinde, durum Karantina Meclisi'ne ihbar edilmeye başlandı. Böylece salgın hastalıkların ortaya çıkışından vakit kaybedilmeden haberdar olunması ortamı sağlanarak, vebadan ölümler gerçekleştiğinde de hastanın bulunduğu yerin meclisin tembihine göre temizlenmesi usulü getirildi (Sarıyıldız 1993: 344). 1850 yılında ise, İstanbul dâhilinde sıklıkla mevcut olan mezarlıklara ölü gömülmesi yasaklanarak, cesetlerin şehir dışındaki kabristanlara gömülmesi için *defn-i emvât nizamnamesi* yayınlandı (Ahmet Mithat 1318: 456).

XX. yüzyılın başlarında farelerle baş edilebilirse veba ile de baş edilebileceği artık Osmanlı sağlık otoritelerince de bilinen bir gerçektir. Bu yüzden de Osmanlı'nın sağlık uygulamaları alanında başlıca kurumları olan gerek Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de gerekse Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu'nda bu kemirgenlerin nasıl yok edileceği ile ilgili sayısız müzakere yapılmıştır. Nitekim bu çalışmalar sonucunda Sıhhiye Meclisi bir nizamname hazırlayarak, 1902 yılının başından itibaren yürürlüğe girmesini sağlamıştır. Bununla, hangi gemilerde fare itlafı yapıp yapılmayacağı ve itlaf işleminde izlenecek metot ile uygulamalar esnasında

⁴ BOA, Y.A-HUS., 281/112, lef 4; Ahmet Mithat, a.g.m., 449.

kullanılacak kimyasal maddeler belirlenerek bir düzene koyulmuştur.⁵ Böylece, bilhassa limanlara gelen gemiler vasıtasıyla hasta farelerin İstanbul veya İzmir gibi şehirlere girişine meydan verilmemeye çalışılmıştır.

Ne var ki veba illetinden sakınmak, yalnızca limanları, bulaşık mahallerden gelen gemilerden korumakla mümkün değildi. Bir salgının başlaması, limana gelen vebalı bir farenin kıyıdaki sağlıklı farelere mikrobonu bulaştırmasıyla meydana geliyor olabilirdi; fakat belki de şehirde zaten var olan veba ile farelerin her zaman bolca bulunduğu bu mekânlar, doğal olarak salgınların başlangıç noktası oluyordu. Bu nedenle de Osmanlı Devleti'nde yaşanan çoğu salgının başlangıcıyla ilgili kesin bir şeyler söylemek imkânsızdır.

Dezenfeksiyon uygulamaları şehirlerdeki vebanın kökünü kazıyan muhtemelen en etkili yol oldu. Bu şekilde fare ve diğer haşeratin yaşamasına elverişli mekânlar ortadan kaldırılarak olası salgınların önü alındı. Veba ve kolera gibi illetler için "tathirat" ile ifade edilen sıhî temizlik/arındırma faaliyetlerinin, bilhassa İstanbul'daki uygulamalarına dair aşağı yukarı XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar geriye giden örnekler bulunmaktadır. Bu yüzyılın sonlarında Cidde'de olduğu gibi, vebayı önleyebilmek amacıyla bir ara, getirilen fare başına halka para verildiği de olmuştur. Aynı yerdeki salgınlarda Hicaz Sıhhiye İdaresi'nin farelerle etkin bir mücadele için, diğer önlemlere ilave olarak fare kapanları tedarik ederek halka dağıtması da kayda değer bir durumdur (Sarıyıldız 1996: 126-127). Yine 1900 İzmir ve 1901 İstanbul veba salgınlarında bu konuda icra edilen çalışmalar, adı geçen salgınların beklenenden çok daha etkisiz devam ettikten sonra sönmesinin başta gelen sebeplerinden olmuştur.⁶

Aşı uygulamaları da vebaya karşı etkin bir korunma yöntemi olarak ele alınmalıdır. Dünyada ilk olarak 1895 yılında Calmette ve Borel adlı bilim adamları ölü kültürle bir aşı elde etmiş, bizde ise Müderris Refik ve Mustafa Hilmi tarafından ancak 1920 yılında bu aşı hazırlanabilmiştir (Yıldırım V: 1326). Korunmak için olmasa bile vebalıların tedavisinde, yine XX. yüzyılın başlarından itibaren Paris'ten ithal edilen serumların kullanıldığını da belirtmek gerekir.⁷

Osmanlı'da Son Veba Salgınları: Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ortalarından itibaren belirli bazı bölgelerde sık sık da olsa, insan kaybı bağlamında değerlendirildiğinde hükümsüz olarak nitelendirilebilecek salgınlar yaşanmıştır. Bu bölgelerden birisi olan Trablusgarp ve çevresinde veba 1858'de ortaya çıkmış, özellikle 1858-59'da Bingazi'de etkili olmuştur. Şehirdeki günlük ölümlerin

⁵ BOA, *İ.SH.*, 1319/N/21-2; *Düstur*, 1. Tertip, VII, Ankara 1941, 812-15.

⁶ Örneğin BOA, *DH.MKT.*, 2445/27 ve *İ.HUS.*, 89-1319/Ra-45.

⁷ BOA, *A.MKT.MHM.*, 597/19; *DH.MKT.*, 1198/4. Örnek olarak 1922 Eylülünde İstanbul'daki aşı uygulamaları için bk. *Vakit*, 1696 (3 Eylül 1922).

30-35'lere ulaştığı bu salgına sebep olan hastalığın ne olduğu bir süre anlaşılammış, illetin tifo olduğu da düşünülmüştü.⁸ Veba, bu coğrafyada önceki 30 yıl görülmediği ve buraya civar bir yerde de o sıralar bulunmadığından, mikrobun nereden bulaştığı da anlaşılammıştır. İlk vakalar çadırlarda yaşayan bazı bedevi kabileler arasında görülmüş, hastalık bilâhare Bingazi, Derne ve Fizan'a doğru yayılmıştır. Aynı bölgede 15 yıl sonra bir istila daha vuku bulmuş, bundan dolayı XIX. yüzyılın sonuna kadar Afrika'da yalnızca Trablusgarp ve çevresinde bir veba odağı olduğu düşünülmüştür. Fakat Avrupalı araştırmacılar tarafından sonradan kıtanın güneydoğusundaki Albert ve Victoria Gölleri çevresinde de bir veba odağı olduğu anlaşılmmıştır (Besim 1316: 220).

Bağdat ve çevresinde, vebanın çok sık görüldüğü İran ile hemen kuzeydeki tarihi veba odağına yakınlığı dolayısıyla olsa gerek, XIX. yüzyılın sonlarında da salgınlar varlığını devam ettirmiştir. 1874-76 yılları aralığında Bağdat'la birlikte Hindiye ve Hille Sancaklarında vebadan ölümler meydana gelmiş, (Besim 1316: 221) 1881 başında Kербela ve Hindiye dolaylarında ortaya çıkan hastalık, daha sonra yine Bağdat'a sıçramıştır. Necef'te de etkili olan illet, aynı yılın Mayısında ortadan kaybolur gibi olduysa da hemen sonra tekrar Necef'te zuhur edip bir anda etki alanını genişletmiş ve nihayet Temmuz ayı ortalarında bertaraf edilebilmiştir.⁹ Bağdat'ta 1884 yılında, Mayıs ve Haziran aylarında tesirini gösteren bir başka istila daha yaşanmıştır.¹⁰ Bölgede, 1892'nin yaz aylarında Basra Vilayetinde, özellikle Müntefik Sancağında üç ay kadar etkili olan bir diğer salgına dair de kayıtlar bulunmaktadır.¹¹

Vebanın bir başka hayat bulduğu bölge, Arap Yarımadasının güneybatısındaki Yemen Vilayeti dâhilindeki Asir Sancağıydı. 1814 yılında Asir'de yok olan veba uzun bir aradan sonra 1874'te tekrar ortaya çıkmıştı. Yemen ve Hicaz arasındaki bu topraklarda veba olması, Asir'in Mekke'ye o günkü ulaşım imkânlarıyla dört günlük mesafede bulunması yüzünden, bilhassa hac zamanlarında endişeye sebep olmaktaydı. Fakat sancağın kuzeyinin sarp dağlarla çevrili olması, hastalığın yayılmasını çoğu kere engellemişti. 1889'un yaz aylarında Asir'de tekrar zuhur eden veba, müteakip yılın ilk günlerine kadar aralıklarla devam ettikten sonra,¹² 1896'ya kadar her yıl kendini göstermiştir. Genellikle yaz aylarında yaşanan salgınlar, buranın tam bir geçici veba odağı niteliğine

⁸ BOA, *AMKT.UM.*, 304/84; *A.MKT.NZD.*, 260/34.

⁹ BOA, *A.MKT.MHM.*, 384/99; *İ.DH.*, 1295-2/101913; 831/66922; *Y.A-HUS.*, 167/22.

¹⁰ BOA, *Y.A-HUS.*, 178/19; *Y.PRK.PT.*, 2/64; *İ.DH.*, 921/73031.

¹¹ BOA, *İ.DH.*, 1276/100365; *Y.A-HUS.*, 261/41; *DH.MKT.*, 1961/2; *İ.HUS.*, 1310/M-81. Bağdat vebasıyla ilgili olarak bk. Tevfik Hüseyin, "Bağdat'ta Veba İstilası", *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye.* 31-33 (1919).

¹² BOA, *Y.PRK.ZB.*, 4/14; *Y.A-HUS.*, 232/39; *DH.MKT.*, 1695/30.

sahip olduğunu gösterir şekilde sürüp gitmiştir. 1900 yılındaki salgın, Ocak ayında patlaması ve Yemen Vilayetinin Aden gibi önemli bir şehrine de bulaşmış olması bakımından öncekilerden farklıdır. Neyse ki bölgeye doktorlar sevk edilerek gereken önlemlerin alınmasıyla salgın mahallî olarak kalıp, aynı yerde söndürülmüştür.¹³

Veba 1897 yılında hacıların Mekke'den dönüşleri esnasında Cidde'de belirmiş, fakat hafif bir surette devam ederek yalnızca 63 ölümlle sonuçlanmıştır. İlet 1898'de bazı Kızıldeniz liman-larında yine etkisiz bir şekilde görülmüş; ancak ertesi yıl Cidde'de ortaya çıkıp her türlü önle-me rağmen Mekke'ye ulaşmıştır. Sonraki yıllarda da Cidde'de veba ölümleri devam etmiş, 1910'da 95, 1911'de 310 kişi bu hastalıktan kurtulamamıştır (Besim 1316: 226).

Yüzyılın sonlarında Mısır da vebadan nasibini almış, 1899'un Mayısından yılsonuna kadar İskenderiye ve İsmailiye'de, 1900 yılının başında da yine İskenderiye ve Port Said'de etkisiz sayılabilecek salgınlar görülmüş, alınan sıkı önlemlerle hastalığın yayılmasının önüne geçilebilmiştir. Sonraki birkaç yıl Mısır'da, yine başta İskenderiye olmak üzere salgınlar yaşanmaya devam etmiştir (Besim 1316: 226).

Veba 1905 Temmuzunda Antalya'da etkili olmuş ve bundan sonra birkaç yıl küçük çaplı salgınlar yaparak buraya yerleşmiştir. Osmanlı yönetimi daha 1905 istilası sürerken şehrin hastalıktan kurtulması için gereken doktor, dezenfektör ve tıbbî malzemeyi yollayarak salgının sürmesini önleyebilmiştir.¹⁴ Fakat ertesi yılın Ağustosunda, daha sonraki yılın Eylülünde¹⁵ ve 1908 Temmuzundan itibaren veba yine Antalya'dadır ve 1909'un başlarına kadar aralıklarla burada kalmaya devam eder. 1909'un yazı yine veba vakalarıyla geçilir ve her ne yapıldıysa da Antalya'daki salgınlar 1910'un başlarına kadar varlığını sürdürür. İletin Osmanlı topraklarındaki bu sonradan beliren geçici odağının tekrar sağlığına kavuşturulması için alınan birçok tedbir yanında, bu can sıkıcı durumun nedenlerinin araştırılıp meselenin halledilmesi için şehre birçok kere sağlık müfettişleri yollanıp sağlık heyetleri oluşturulmasıyla¹⁶ Antalya ancak vebadan temizlenebilmiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında artık alışlagelmiş veba salgınları müşahede edilmediği gibi, has-

¹³ Besim Ömer, *a.g.m.*, 220-221; Ayrıca bk. BOA, *DH.MKT.*, 93/5; 149/13; 365/67; 2078/18; 2297/121; 2329/58; 2334/34; *Y.PRK.SH.*, 6/33.

¹⁴ BOA, *DH.MKT.*, 986/50; 989/3; *Y.A-HUS.*, 489/95; *A.MKT.MHM.*, 569/1.

¹⁵ BOA, *DH.MKT.*, 1118/4; 1198/4; *A.MKT.MHM.*, 569/8.

¹⁶ Antalya'da ard arda meydana gelen salgınlarla ilgili olarak bk. BOA, *DH.MUI.*, 3-5/19; 4-2/66; 55-1/21; *DH.MKT.*, 1274/13; 2691/51.

talık şiddet ve etkisi yitirerek, giderek alelade bir hastalık kimliği kazanmıştır. XX. yüzyıl başında da doğal olarak vebanın bu görüntüsü devam etmekteydi. Fakat illet, demografik yıkım gücünü kaybetse de ekonomik açıdan, uğradığı şehirleri mahvetmeyi sürdürmüştür. Bu durumun açık örneklerinden birisi, 1900 İzmir vebası sırasında meydana gelen gelişmelerden izlenebilmektedir. Bu salgının sonuçlarının ortaya konulması, sözü edilen dönemdeki veba istilalarının genel olarak Osmanlı Devleti üzerinde meydana getirdiği etkilerin izahı bağlamında önemlidir. Bahsi geçen salgının aralıklarla 1901 ve sonrasında da devam ettiği¹⁷ hesaba katıldığında, vebanın bu dönemde hâlâ süren keyif kaçırıcı tesiri daha iyi ortaya çıkmaktadır.

1900 İzmir vebası, asıl olarak bu yılın Mayısından Temmuz ayı sonuna kadar devam etmiş; ne var ki şehirde yalnızca 22 vukuatla 9 vefat meydana gelmiştir.¹⁸ Önceki kısımlarda bahsedilen binler, on binler hatta yüz binlere varan ölümlerle neticelenen veba istilaları düşünüldüğünde, İzmir'deki bu salgının salgın bile sayılamayacağı söylenebilir. Vebanın ikinci önemli tesiri olan ekonomik alandaki olumsuz sonuçları da benzer bir duruma mı gelmiştir? Bu sorunun cevabı, "hayır" olmalıdır. Vebanın XX. yüzyıl başında artık ne vergi toplamadaki müşkülât, ne de asker tedarikinde karşılaşılan zorluklarla alakası kalmamıştır; ancak ticari faaliyetlere verdiği zarar, doğal olarak nispeten azalmakla birlikte devam etmiştir. Zira bu sıralarda Osmanlı karantina sistemi belki mükemmel değilse bile yeterli denebilecek bir durumdaydı. Fakat önceden de belirtildiği üzere, meselenin en az bunun kadar önemli bir de hijyen boyutu vardı. Öte yandan, bu yıllarda uygulanan karantinaların gerekliliği de tartışılır hâlde gelmişti. Salgınların genel durumuna bakıldığında, karantina karşıtlarının haklı olabilecekleri de pekâlâ düşünülebilir. Çünkü hastalık şehre her türlü önleme rağmen giriyordu ve aylarca ancak tek tük vakalar ortaya çıktığından, karantinardan kaynaklanan onca sıkıntıya katlanmaya gerek kalmıyordu. Ayrıca, Osmanlı makamlarınca veba ile baş etmek önceki yıllara göre artık daha kolaydı. Bir evvelki asrın sonlarında bakteriyoloji bilimindeki büyük gelişmeden uzak kalmayan İstanbul yönetimi, artık kendi bakteriyologlarına da sahipti. Türkler, başkentteki Bakteriyolojihane-i Şahane'yi Pasteur'ün öğrencisi Nicolle'e tesis ettirdikten sonra, bu Fransız ve yanında yetişen uzmanlarla, veba vakalarını diğer vakalardan ayırabilir olmuş ve neticede hızlıca önlemler alabilme yetisine kavuşmuştu.¹⁹

¹⁷ 1901 Şubatındaki vaka için bk. BOA, A.MKT.MHM., 567/7.

¹⁸ BOA, Y.PRK.SH., 6/49.

¹⁹ *Sıhhiye Meclisi Mazbatası* (16 Mayıs 1900); BOA, A.MKT.MHM., 566/16.

Yukarıda da belirtildiği üzere son dönem salgınlarında yaşanan güçlükler ironik bir şekilde karantina uygulamaları kaynaklıdır. Şöyle ki; Sıhhiye Meclisi, salgınlardaki daha ilk vakalardan itibaren oluşturulan kordonlarla, vebalıların ortaya çıktığı bulaşık köy, kasaba veya şehirlere giriş çıkışların denetim altına alınması sağlanmaktaydı. Bunun yanında tahaffuzhanelerde, tıbbî muayene ile *tathir* ve *tebhir* denilen, yolcuların mal ve eşyalarının yüksek sıcaklıktaki buhar-
dan geçirilmesi vasıtasıyla sıkı bir temizlik yapılmaktaydı. Yine aynı meclis, vakaların kesinleşmesi ve sayısıyla ilgili olarak da 24 saat, 48 saat, 5 gün veya 10 gün olarak karantina bekleme süreleri tespit ederek bunları uygulamaktaydı.²⁰ Bu durum kimi şehirlerin canlı ticaret hayatına son vermiş, limanlardaki ticari faaliyetlere bağlı olarak da neredeyse bu şehirlerin tüm ekonomik yapısı büyük çapta zarar görmüştür. Yine bununla alâkalı olarak, salgınlar dolayısıyla meydana gelen ortamda iâşesini karşılayamaz hâle gelen, amelelik, hamallık, kayıkcılık ve benzeri işlere sahip insanlar aileleriyle birlikte açlıktan ölecek duruma gelince fırınların yağmalanması kaçınılmaz olmuştu. Yani veba, 1900 yılında bile, İzmir'de olduğu gibi şehirdeki asayişin bozulmasına yol açabilecek derecede menfi bir tesire sahip olabilmişti. Bu tarz sıkıntılar, ancak teşkil edilen yardım komisyonları vasıtasıyla aşılabılmıştır.²¹

Temmuz 1900'da Sıhhiye Meclisi Müfettişi Dr. İstekoli, 300 bin nüfuslu İzmir'de 3 ay içinde ancak 20 vakanın ortaya çıkmasını, hastalığın salgın şeklinde olmadığını açıkça izah eder nitelikte bulmaktaydı. Zaten hastalığın yalnızca alt tabakadan ve sağlık kaidelerine uymayan insanlar arasında görülmesi de bunu teyit etmekteydi. Ona göre bu tür vebanın korkulacak bir tarafı yoktu ve bu, ortalama bir vebaya uygun bir durum değildi. Son üç senedir Akdeniz sahilleriyle Mısır ve şimdi de İzmir'de görülen veba bu şekildeydi ve bu sebeple de uygulanan tedbirlerle ilgili bir takım köklü değişiklikler yapmak gerekmekteydi.²² Aynı doktor 25 Mayıs 1901 tarihinde İstanbul'daki bir gazetede çıkan makalesinde, vebadan dolayı bulaşık olarak isimlendirilen memleketlerde karantina tesisi artık lüzumsuz bir tedbir olup, bunun ticari faaliyetlere verdiği zarara nazaran kaldırılması önemli bir iştir ve bu fennî delillerle ispat edilmişirdemekteydi.²³ Etkili bir ağızdan çıkan bu sözler, karantina uygulamalarının sorgulanması açısından önemli bir gelişmeydi.

Osmanlı Devleti'nde XX. yüzyıl başlarında karantina usulünün gerekliliği tartışılmaya başlanmış; ancak 1900 salgınında İzmir, karantinanın tüm zorluklarını

²⁰ Sıhhiye Meclisi'nin salgın dönemindeki hemen her toplantı tutanağında bununla ilgili bilgi bulunmaktadır.

²¹ BOA, Y.EE.KP., 12/1102, lef 11; Y.PRK.ASK., 162/12, lef 3.

²² *Sabah*, nr. 3846, 2 (29.07.1900).

²³ *Sabah*, nr. 4147, 2 (26.05.1901)

salgın sonuna kadar yaşa-mak durumunda kaldığından bunun semeresini görememiştir. Oysa İstanbul, hemen sonraki 1901 salgınında, hazırlanan özel talimatnameler ve bundan önemlisi II. Abdülhamid'in desteğiyle karantinaların sıkıntısını pek de hissetmemiş, salgını nispeten hafif bir uygulama olan tıbbi muayeneyle birlikte yaşamıştır. Burada, padişahın İstanbulluların ihtiyaçlarıyla ilgili bir sıkıntı yaşanmasına müsaade etmemesi, durumun biraz da siyasi olduğunu akla getirmektedir. Her ne olursa olsun, uygulamadaki bu gevşemede "vebanın sirayeti" meselesinin artık iyiden iyiye anlaşılmaya başlamış olmasının da etkisi olmalıdır.

Sıklıkla veba istilalarına maruz kalan İskenderiye'nin Batı Anadolu'ya deniz-yolu ile yakın bir mevkide bulunmasına rağmen, hastalık 1900 yılında İzmir'de patlak verdiğinde, İzmir'de veba görülme-yeli onlarca yıl olmuştu. O vakitler İskenderiye dışında, İran'da çok etkili olan bir salgınla, Port Said ve Asir'de veba vardı²⁴; ama sağlık otoriteleri ve İzmirli mikrobun şehirle-rine İskenderiye'den bulaştığını düşünmüşlerdi. Bu muhtemelen doğrudur, yani en azından vebalı fareler 1900 yılında İzmir'e yeni gelmiş ve şehrin farelerini de o günlerde hasta etmiş olmalıydılar.

1900 salgınında ortaya çıkan ilk vakayı müteakip ikincisinin ancak 20 gün sonra belirmesi, vebanın eski hızla bulaşma ve yayılma özelliğini kaybettiğine dair makbul bir misal teşkil eder. Diğer taraftan şehirde hastalık olmasına rağmen bu durumun oluşmasında, İzmir'de ya hasta fare sayısının azlığından ya da alınan sıhhi tedbirlerin yeterliliğinden de bahsedilebilir. Yahut bunların her ikisi de doğrudur. Hakikaten şehirdeki ilk vakanın kesinlik kazanmasından sonra, Aydın Valiliğinde oluşturulan sağlık heyeti, İstanbul'dan yollanan doktor ve bakteriyologlarla desteklenerek iyi bir kadro oluşturulmuştu.²⁵ Bunların önderliğinde hem vebalılar için şehrin dışında bir veba hastanesi tesis edilmiş hem de hasta yakınları için tecrithaneler teşkil edilerek, şüpheli durumdaki bu insanlar belli bir süre gözetim altında tutulmuştu. Bir de çok mühim olarak, öncelikle veba ortaya çıkan mekânlarda, sonra neredeyse tüm şehirde hummalı bir dezenfeksiyon hareketine girilerek, İzmir belki de tarihinin en temiz hâline getirilmişti. Ayrıca, önce şehrin hemen dışında, daha sonra vilayet sınırlarına taşınan kordonlarda Sıhhiye Meclisi ile birlikte oluşturulan tahaffuzhanelerdeki sıkı denetim ve dezenfeksiyon uygulamaları sayesinde hastalık İzmir'den dışarı çıkamamış, böylelikle salgında ciddi sayıda bir can kaybı meydana gelmemesi de sağlanmıştır.

---

²⁴ *Sıhhiye Meclisi Mazbatası* (10 Mayıs 1900).

²⁵ BOA, Y.MTV., 202/115; *Sabah*, nr. 3792 (5 Haziran 1900): 2.

Benzer şekilde 1901 İstanbul vebası yedi ay sürmüştü ve yalnızca 26 kişi hastalığa yakalanıp 8'i yaşamını yitirmiştir (Ayar 2010: 173-188). İstanbul'da son ciddi veba istilası 1919 Ekiminde yaşanmış²⁶, şehrin Galata taraflarında beliren hastalık ardından bu mahal kordon altına alınmış, başkentten ayrılanların seyahat izin belgesi almasıyla çıkışlarına izin verilmiş ve hızla fare itlafıyla diğer dezenfeksiyon işlerine girilmiştir. Bu kısa süreli salgında 24 kişi hastalığa yakalanıp bunların 10'u yaşamını kaybetmiştir. Ne var ki 1920 yılında 67 vaka belirmiş ve bunların 32'si ölümlerle sonuçlanmıştır. Artık salgın denemese de veba vakaları 1921 ve 1922'de de İstanbul'da görülmüştür.²⁷

KAYNAKÇA

- 📖 Ahmet Mithat. "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de Karantina Yani Usul-ı Tahafuzun Tarihçesi." *Salname-i Nezaret-i Hariciye*, 1318.
- 📖 Ayar, Mesut. "1900 İzmir ve 1901 İstanbul Salgınları Bağlamında Vebanın XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Devam Eden Etkisi." *History Studies* 3 (2010): 173-188.
- 📖 Besim, Ömer. "Veba-Taun." *Servet-i Fünun* XIX. 482 (1316): 218-221.
- 📖 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri)
- 📖 Bollet, Alfred Jay. *Plague and Poxes: The Impact of Human History on Epidemic Disease*. New York: Demos, 2004.
- 📖 Bulmuş, Birsen. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba Kavramları Üzerine: Mistizimden Sosyal Reforma." *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 19 (2013): 17-23.
- 📖 Byrne, Joseph P. *Bubonic Plague, Encyclopedia of Pestilence, Pandemics, and Plagues*. London: Greenwood Press, 2008.
- 📖 Çıpa, H. Erdem. "McNeill'in 'Salgınlar ve Halklar'ı Üzerine Düşünceler." *Toplumsal Tarih* 4. 22 (1995): 18.
- 📖 Düstur, 1. Tertip, VII, Ankara, 1941.
- 📖 Göksoy, Vildan. "Kızkulesi ve Salgın Hastalıklar." *Tarih ve Toplum* 1888 (1999).

²⁶ Bu salgın için bk. Mehmed Kâmil – Zühdü, "İstanbul'da Teşrin- Evvel Vebası", *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, S. 3 (K. Evvel 1335), s. 138-145 ve S. 5 (Nisan 1336): 286-296.

²⁷ Örneğin bk. *Vakit*, 1337 (11 Eylül 1921); 1463 (5 K.Sani 1921); 1564 (17 Nisan 1922); 1690 (22 Ağustos 1922). Bu dönemdeki vakalar için ayrıca bk. Abdullah Lüleci, *İşgal İstanbul'unda Salgın Hastalıklar*, Sakarya Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2009: 38-51.

- 📖 Hays, J. N. *Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History*, California: ABC Clio, 2005.
- 📖 Herbeck, M., L. Seifert, L., Hansch, S., Wagner, D. M., Birdsell, D., Parise, Katy L., Wiechmann, I., Grupe, G., Thomas, A., Keim, P., Zöllner, L., Bramanti, B., Riehm, J. M., ve H. C. Scholz. "Yersinia Pestis Dna from Skeletal Remains from the 6th century AD Reveals Insights into Justinianic Plague", *PLoS Pathog*, 9.5: e1003349.doi:10.1371/journal.ppat.1003349, 2013http://Journals.plos.org/plospathogens/article?id=10.1371/journal.ppat.1003349. 18.05.2017.
- 📖 İnalçık, Halil. *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*. İstanbul: İSAM, 2010.
- 📖 İnalçık, Halil. "İstanbul-Türk Devri." *DİA*, XVIII.
- 📖 Kohn, George C. *Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to the Present*, Third Edition. New York: Facts on File Inc., 2008.
- 📖 Lowry, Heath. "Pushing The Stone Uphill: The Impact Of Bubonic Plague On Ottoman Urban Society In The Fifteenth And Sixteenth Centuries." *Osmanlı Araştırmaları*, XVIII, 2003.
- 📖 Lülecı, Abdullah, *İşgal İstanbul'unda Salgın Hastalıklar*, Sakarya Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2009.
- 📖 McNeill, William H. *Plagues and Peoples*. New York: Doubleday, 1976.
- 📖 Mehmed Kâmil- Zühdü. "İstanbul'da Teşrin- Evvel Vebası." *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası* 3 (K. Evvel 1335): 138-145 ve 5 (Nisan 1336): 286-296.
- 📖 Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğunda Veba: 1700-1850*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1997.
- 📖 Rothenggunther, E. "The Austrian Sanitary Cordon and the Control of the Bubonic Plague: 1710-1871." *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* XXVIII.1, (1973): 15-23.
- 📖 *Sabah Gazetesi*.
- 📖 Sarıyıldız, Gülden. "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri." *Belleten* 222 (1994).
- 📖 Sarıyıldız, Gülden. "Karantina Tarihinden Bir Yaprak: Kuleli Tahaffuzhanesi." *Bilim Tarihi* 19 (1993).
- 📖 Sarıyıldız, Gülden. *Hicaz Karantina Teşkilatı*. Ankara: TTK, 1996.
- 📖 *SIHHİYE MECLİSİ MAZBATALARI*.
- 📖 Şehsuvaroğlu, Bedii N. *Türk Tıp Tarihi*. Bursa: Taş, 1984.
- 📖 Tevfik, Hüseyin. "Bağdat'ta Veba İstilasası." *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye*, 31-33 (1919).

- 📖 Uludağ, Osman Şevki. “Son Kapitülasyonlardan Biri – Karantina.” *Bellekten* 7/8 (1938).
- 📖 *Vakit Gazetesi*.
- 📖 *Veba*, İstanbul: Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326.
- 📖 Yıldırım, Nuran. “Karantina”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 4 (1994): 460.
- 📖 Yıldırım, Nuran. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Önlemleri.” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* 5 (1985): 1324.